

KORXONALARDA ISHLAB CHIQARISH ZANJIRINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING INSTITUTSIONAL MEXANIZMLARI

Turdimurodov Jasur Ilxomovich

Mirzo Ulugʻbek nomidagi
Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Maqolada korxonalarda ishlab chiqarish zanjirini boshqarish samaradorligini oshirishning institutsional mexanizmlari tadqiq etildi. Ishlab chiqarish zanjiri ishtirokchilari oʻrtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy, koordinatsion, axborot va ragʻbatlantirish omillari tizimlashtirildi. Institutsional mexanizmning makro, mezo va mikro darajalari ajratilib, ular oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik asoslandi. Qiyosiy institutsional tahlil, tuzilmaviy-funksional dekompozitsiya va normativ hujjatlarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot natijasida ishlab chiqarish zanjirini boshqarishning uch darajali institutsional mexanizmi ishlab chiqildi hamda institutsional yetuklikning boshlangʻich, oʻrta va yuqori bosqichlari tavsiflandi. Olingan natijalar asosida shartnoma siyosatini takomillashtirish, ijro koʻrsatkichlarini joriy etish, hujjat aylanishini raqamlashtirish va ishlab chiqarish zanjiri uzluksizligini taʼminlash boʻyicha amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit soʻzlar: ishlab chiqarish zanjiri, institutsional mexanizm, boshqaruv samaradorligi, institutsional muhit, shartnoma siyosati, koordinatsiya, institutsional yetuklik, raqamlashtirish, hamkorlik, zanjir uzluksizligi.

Аннотация

В статье были исследованы институциональные механизмы повышения эффективности управления производственной цепочкой предприятий. Были систематизированы правовые, координационные, информационные и стимулирующие факторы, регулирующие взаимодействие участников производственной цепочки. Были выделены макро-, мезо- и микроуровни институционального механизма и обоснована их взаимосвязь. В исследовании были применены сравнительный институциональный анализ, структурно-функциональная декомпозиция и анализ нормативных документов. По результатам исследования был разработан трехуровневый институциональный механизм управления производственной цепочкой и охарактеризованы начальная, средняя и высокая стадии институциональной зрелости. На основе полученных результатов были разработаны практические предложения по совершенствованию договорной политики, внедрению системы показателей исполнения, цифровизации документооборота и обеспечению непрерывности производственной цепочки.

Ключевые слова: производственная цепочка, институциональный механизм, эффективность управления, институциональная среда, договорная политика, координация, институциональная зрелость, цифровизация, сотрудничество, непрерывность цепочки.

Abstract

The institutional mechanisms for improving the efficiency of production chain management in enterprises were investigated. Legal, coordination, information, and incentive factors regulating interactions among production chain participants were systematized. The macro, meso, and micro levels of the institutional mechanism were identified, and their interrelationships were substantiated. Comparative institutional analysis, structural-functional decomposition, and regulatory document analysis were applied. As a result of the study, a three-level institutional mechanism for production chain management was developed, and the initial, intermediate, and advanced stages of institutional maturity were characterized. Based on the findings, practical recommendations were developed for improving contractual policies, introducing performance indicators, digitalizing document flows, and ensuring production chain continuity.

Keywords: production chain, institutional mechanism, management efficiency, institutional environment, contractual policy, coordination, institutional maturity, digitalization, collaboration, chain continuity.

KIRISH

Ishlab chiqarish zanjiri zamonaviy korxona faoliyatining tashkiliy o'zagi hisoblanadi va uning samaradorligi texnologik jarayonlarni uyg'unlashtirish qobiliyati bilan bir qatorda, ishtirokchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar majmuiga ham bevosita bog'liq bo'ladi. Iqtisodiy tashkilotning tabiatini almashuv jarayonidagi xarajatlar orqali izohlagan klassik yondashuv firma chegaralarini bozor almashuvi va ma'muriy boshqaruv o'rtasidagi oqilona tanlov natijasi sifatida talqin qilgan edi [1]. Keyingi nazariy izlanishlar bu tanlovni ikki qutbli emas, balki uzoq muddatli kelishuvlar, gibrid tuzilmalar va tarmoqli koordinatsiyani qamrab oluvchi uzluksiz spektr sifatida ko'rib chiqdi va boshqaruv tuzilmasining muayyan bitim xususiyatlariga moslashuvini samaradorlikning asosiy sharti deb belgiladi [2].

Institutsional yondashuv doirasida qoidalar tizimi iqtisodiy o'zaro ta'sirning tartibliligini ta'minlovchi va noaniqlikni kamaytiruvchi tuzilma sifatida tavsiflanadi; rasmiy normalar hamda norasmiy amaliyotlar birgalikda tanlov maydonini shakllantiradi va iqtisodiy faoliyatning foydaliligini belgilaydi [3]. Mazkur qoidaning ishlab chiqarish zanjiriga tatbiqi shuni anglatadiki, zanjirdagi har bir bo'g'in faqat texnik parametrlar bilan emas, balki majburiyatlarni taqsimlash, axborot almashinuvi va nizolarni hal etish tartib-taomillari bilan ham bog'lanadi. Ushbu tartib-taomillar barqaror va oldindan bashorat qilinadigan bo'lganda, ishtirokchilar maxsus aktivlarga sarmoya kiritishga tayyor bo'ladi va zanjirning umumiy unumdorligi ortadi.

Milliy iqtisodiyot miqyosida institutsional muhitning izchil takomillashuvi korxonalar uchun qulay shart-sharoit yaratmoqda. Fuqarolik qonunchiligi shartnoma erkinligi va majburiyatlarning lozim darajada ijro etilishi tamoyillarini mustahkamlagan [18], davlat ehtiyojlari uchun xaridlar sohasida esa shaffof va raqobatbardosh tanlov tartib-taomillari joriy etilgan [20]. Uzoq muddatli taraqqiyot yo'nalishlarini belgilagan strategik hujjatlar barqaror iqtisodiy o'sish, sanoat kooperatsiyasini kengaytirish va biznes muhitini yaxshilash vazifalarini ustuvor deb

qayd etgan [21]. Bunday huquqiy va tashkiliy zamin korxonalarda zanjir boshqaruvining institutsional komponentini kuchaytirish uchun ishonchli asos bo‘lib xizmat qiladi.

Nazariy jihatdan qaraganda, ishlab chiqarish zanjirini boshqarishning institutsional mexanizmi deganda ishtirokchilarning huquq va majburiyatlarini belgilovchi, ularning xatti-harakatlarini muvofiqlashtiruvchi hamda hamkorlikdan olinadigan foydani adolatli taqsimlashni ta‘minlovchi rasmiy normalar, standartlar va tashkiliy tartib-taomillarning o‘zaro bog‘langan majmui tushuniladi. Mexanizmning yaxlitligi uning uch darajada - umumdavlat huquqiy maydonida, tarmoq va hamkorlik darajasida hamda korxona ichki reglamentlari darajasida - bir vaqtning o‘zida amal qilishi bilan ta‘minlanadi. Maqolaning maqsadi ana shu uch darajali mexanizmning tarkibiy elementlarini nazariy jihatdan aniqlashtirish, ularning o‘zaro bog‘liqligini asoslash va institutsional yetuklikni bosqichma-bosqich oshirish modelini taklif etishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ishlab chiqarish zanjirini boshqarishning institutsional jihatlariga oid ilmiy adabiyot bir necha yirik yo‘nalishda shakllangan. Birinchi yo‘nalish firma chegaralari muammosini almashuv xarajatlari orqali tushuntirishga qaratilgan. Bozordan foydalanish muayyan xarajatlar bilan bog‘liqligi va aynan shu xarajatlar ma‘muriy muvofiqlashtirishning paydo bo‘lishiga olib kelishi asoslab berilgan [1]. Ushbu g‘oya keyinchalik bitimning takrorlanuvchanligi, noaniqlik darajasi va aktiv maxsusligi kabi o‘lchamlar orqali kengaytirildi; boshqaruv tuzilmasi ana shu o‘lchamlarga muvofiq tanlanganda almashuv munosabatlari eng kam xarajat bilan amalga oshishi ko‘rsatildi [2].

Ikkinchi yo‘nalish qoidalar tizimining iqtisodiy natijalarga ta‘sirini o‘rganadi. Institutlar insonlar tomonidan yaratilgan cheklovlar sifatida ta‘riflanib, ular almashuvdagi noaniqlikni kamaytirishi va iqtisodiy faoliyat xarajatlarini belgilashi ilmiy jihatdan izohlangan [3]. Bu talqin zanjir boshqaruvida rasmiy hujjatlar bilan bir qatorda ish odatlari, kasbiy me‘yorlar va o‘zaro ishonch kabi norasmiy jihatlarni ham hisobga olish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Uchinchi yo‘nalish qiymat zanjirlarining boshqaruv shakllarini tipologiyalashga bag‘ishlangan. Bitimlarni rasmiylashtirish darajasi, mahsulot va jarayonlarni standartlashtirish imkoniyati hamda yetkazib beruvchilarning salohiyati asosida boshqaruvning bozorga asoslangan, modulli, munosabatga asoslangan, bog‘langan va ierarxik shakllari farqlangan [4]. Ushbu tasnif korxonaga o‘z hamkorlari bilan munosabatlarni qanday darajada rasmiylashtirish maqsadga muvofiq ekanini aniqlash uchun aniq mezonlar beradi.

To‘rtinchi yo‘nalish korxonalararo munosabatlarni raqobat ustunligining manbai sifatida ko‘rib chiqadi. Munosabatga xos aktivlar, bilim almashinuvining barqaror tartiblari, bir-birini to‘ldiruvchi resurslar va samarali boshqaruv tartib-taomillari hamkorlikdan olinadigan qo‘shimcha daromadning to‘rt manbai sifatida ajratilgan [5]. Bu qarash zanjir samaradorligini alohida korxona emas, balki bog‘lanish darajasida baholash zarurligini asoslaydi.

Beshinchi yoʻnalish rasmiy shartnomalar va munosabat normalarining oʻzaro nisbatini tadqiq etadi. Axborot xizmatlari bozoridagi almashuvlar misolida rasmiy hujjatlarning batafsilligi va munosabat boshqaruvinining kuchliligi bir-birini inkor etmasligi, aksincha, birgalikda almashuv natijalarini yaxshilashi empirik jihatdan tasdiqlangan [6]. Keyinchalik 149 ta empirik tadqiqot va 33 051 ta korxonalararo munosabatni qamrab olgan meta-tahlil rasmiy shartnoma boshqaruvinining ishonch hamda munosabat normalari bilan ijobiy bogʻliqligini, ularning birgalikda qoniqish va munosabat natijadorligini oshirishini koʻrsatdi [7].

Oltinchi yoʻnalish zanjirning uzluksizligi va tiklanuvchanligi masalalarini qamrab oladi. Oʻzaro bogʻlangan yetkazib berish tarmoqlari yaxlit tizim sifatida talqin qilinib, ularning uzoq muddatli yashovchanligini taʼminlash zaruriyati asoslangan [8]; tarmoq tuzilmasini qayta konfiguratsiya qilish qobiliyati esa moslashuvchanlikning muhim manbai deb baholangan [9]. Ushbu qarashlar institutsional mexanizmga nafaqat joriy samaradorlikni, balki uzoq muddatli barqarorlikni taʼminlash vazifasini ham yuklaydi.

Amaliy standartlashtirish sohasida hamkorlik munosabatlarini boshqarishning xalqaro talablari ishlab chiqilgan. Tashkilotlar ichida va ular oʻrtasidagi hamkorlik munosabatlarini aniqlash, rivojlantirish va boshqarish boʻyicha talablar hamda yaxlit tuzilma belgilangan [10], uni amalda joriy etish yuzasidan batafsil yoʻriqnoma taqdim etilgan [11], hamkorlikning sakkiz bosqichli hayotiy sikli esa uchinchi tomon munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishning tizimli asosi sifatida taqdim qilingan [12]. Xalqaro savdo tartib-taomillarini soddalashtirish yuzasidan qabul qilingan koʻp tomonlama kelishuv tovarlarni chegaradan oʻtkazishni tezlashtirish, bojxona organlari oʻrtasidagi hamkorlikni kuchaytirish va salohiyatni oshirish choralari nazarda tutadi [16]; kelishuv ishtirokchilari oʻz imkoniyatlaridan kelib chiqib qoidalarni joriy etish muddatlarini belgilash huquqiga ega [17].

Empirik oʻlchov vositalari sohasida logistika samaradorligini xalqaro miqyosda qiyoslash tizimi shakllangan [13]. Uning natijalariga koʻra, konteyner eksport portiga kirgan paytdan manzil portini tark etgunga qadar oʻrtacha 44 kun sarflanadi va bu davr tovarlarni xalqaro savdo orqali yetkazish vaqtining 60 foizini tashkil etadi; zanjirning toʻliq raqamlashtirilishi portdagi kechikishlarni sezilarli darajada qisqartirish imkonini beradi [14]. Oʻlchov metodologiyasining yangilangan talqini koʻrsatkichlarni soʻrovnoma oʻrniga joʻnatmalar boʻyicha kuzatuv maʼlumotlariga asoslash yoʻlini tanlagan [15], indikatorning umumiy taʼrifi va hisoblash asoslari esa ochiq maʼlumotlar bazasida keltirilgan [22].

Adabiyot tahlili institutsional yondashuvning nazariy asoslari puxta ishlab chiqilganini koʻrsatadi. Ayni paytda tranzaksiya nazariyasi, qiymat zanjiri tipologiyasi, hamkorlik standartlari va milliy huquqiy normalarni yagona, amalda qoʻllanishga yaroqli tuzilmaga birlashtiruvchi yaxlit talqin uchun keng imkoniyat saqlanib qolmoqda. Maqola ana shu imkoniyatdan foydalanib, uch darajali institutsional mexanizm modelini taklif etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-analitik xarakterga ega boʻlib, qiyosiy institutsional tahlil, tuzilmaviy-funksional dekompozitsiya va normativ hujjatlar mazmunini tahlil qilish

usullariga tayanadi. Qiyosiy institutsional tahlil tranzaksiya xarajatlari nazariyasi [2], institutlar konsepsiyasi [3] va qiymat zanjirlarini boshqarish tipologiyasi [4] doirasidagi qoidalarini yagona mantiqiy tizimga keltirish uchun qo'llanildi. Tuzilmaviy-funksional dekompozitsiya institutsional mexanizmni darajalar va funksional komponentlarga ajratish, har bir komponent bajaradigan vazifani aniqlash hamda ular o'rtasidagi bog'lanish yo'nalishlarini belgilash imkonini berdi.

Normativ manbalarni tahlil qilishda milliy qonunchilikning zanjir munosabatlariga bevosita taalluqli qoidalar o'rganildi: shartnoma erkinligi va majburiyatlarning umumiy normalari [18], majburiyatlarning alohida turlari yuzasidan belgilangan qoidalar [19] hamda davlat ehtiyojlari uchun xaridlarda shaffoflikni ta'minlovchi tartib-taomillar [20]. Xalqaro standartlar guruhidan hamkorlik munosabatlarini boshqarish talablari [10] va ularni joriy etish yo'riqnomasi [11] tanlab olindi. Savdo tartib-taomillarini soddalashtirish yuzasidagi ko'p tomonlama qoidalar [16] mezo darajadagi koordinatsiya normasi sifatida ko'rib chiqildi.

Manbalarni tanlashda uchta mezon qo'llanildi: manbaning ochiq va tekshirilishi mumkin bo'lgan elektron manzilga egaligi; uning ishlab chiqarish zanjiri munosabatlariga bevosita daxldorligi; nashrning ilmiy yoki rasmiy normativ maqomi. Miqdoriy ko'rsatkichlar faqat rasmiy xalqaro hisobotlarda e'lon qilingan qiymatlar doirasida keltirildi [14], taxminiy yoki hisob-kitob yo'li bilan olingan raqamlar tahlilga kiritilmadi.

Modelni qurish mantig'i quyidagicha bo'ldi. Dastlab institutsional mexanizmning faoliyat doirasi uch darajaga ajratildi. So'ngra har bir darajaga xos komponentlar ularning huquqiy, koordinatsion, axborot va rag'batlantirish funksiyalariga qarab guruhlandi. Keyingi bosqichda darajalararo bog'lanishlar yo'nalishi va institutsional yetuklikning bosqichlari aniqlandi. Yakuniy bosqichda model natijaviy ko'rsatkichlar bilan bog'landi va amaliy takliflar shakllantirildi. Tadqiqotning nazariy doirasi hisobga olinib, xulosalar umumiy tamoyillar darajasida bayon etildi va muayyan korxona ko'rsatkichlarini prognoz qilish vazifasi qo'yilmadi.

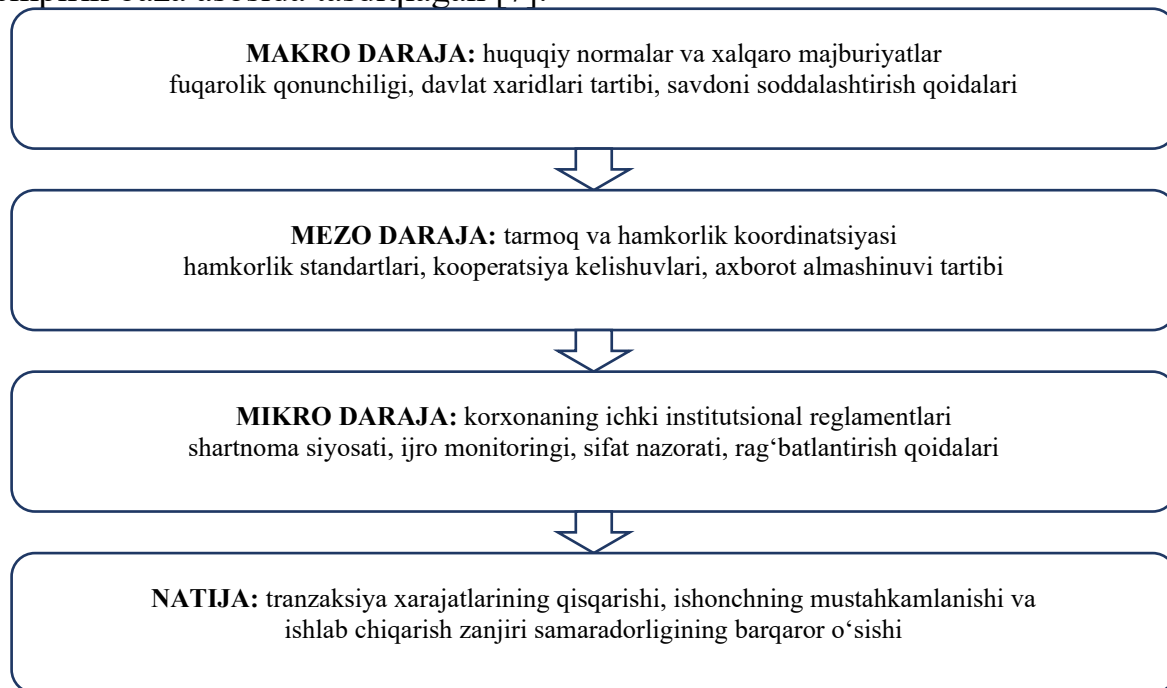
TAHLIL VA NATIJALAR

Institutsional mexanizmning birinchi, makro darajasi umumdavlat huquqiy maydonini qamrab oladi. Fuqarolik qonunchiligi ishtirokchilarga shartnoma shartlarini erkin belgilash huquqini beradi va majburiyatlarning lozim darajada bajarilishini talab qiladi [18]; majburiyatlarning alohida turlari yuzasidan belgilangan qoidalar yetkazib berish, pudrat va xizmat ko'rsatish munosabatlarining huquqiy shaklini aniqlashtiradi [19]. Davlat ehtiyojlari uchun xaridlar sohasida shaffof tanlov, manfaatlar to'qnashuvining oldini olish va axborotni oshkor etish tartibi belgilangan [20]. Ushbu normalar zanjir ishtirokchilari uchun bashorat qilinadigan huquqiy muhit yaratadi va majburiyatlarni bajarish bo'yicha kutilmalarni barqarorlashtiradi.

Ikkinchi, mezo darajasi tarmoq va hamkorlik koordinatsiyasini o'z ichiga oladi. Hamkorlik munosabatlarini boshqarishning xalqaro talablari tashkilotga hamkorni tanlash, birgalikda ishlash, qiymat yaratish va munosabatni davom ettirish bosqichlarini izchil rejalashtirish imkonini beradi [10]; joriy etish yo'riqnomasi har bir talabning mazmuni va amaliy tatbiq usullarini ochib beradi [11]. Bosqichlarning

ketma-ketligi hamkorlikni tasodifiy bitimlar majmuidan tizimli boshqaruv obyektiga aylantiradi [12]. Chegaralararo bo‘g‘inlarda savdo tartib-taomillarini soddalashtirish qoidalari axborot almashinuvini tezlashtiradi va yetkazib berish jadvalining ishonchligini oshiradi [16].

Uchinchi, mikro darajasi korxonaning ichki institutsional reglamentlarini qamrab oladi: shartnoma siyosati, ijro monitoringi ko‘rsatkichlari, sifat nazorati tartibi va hamkorlarni rag‘batlantirish qoidalari. Rasmiy hujjatlarning batafsilligi bilan munosabat normalarining kuchliligi bir-birini to‘ldiradi va birgalikda almashuv natijadorligini oshiradi [6]. Keng qamrovli meta-tahlil bu to‘ldiruvchilik xulosasini yirik empirik baza asosida tasdiqlagan [7].

1-rasm. Ishlab chiqarish zanjirini boshqarishning uch darajali institutsional mexanizmi¹.

Darajalar o‘rtasidagi bog‘lanish ikki yo‘nalishda amal qiladi. Yuqoridan pastga yo‘nalishda huquqiy normalar va xalqaro talablar korxona reglamentlarining mazmunini belgilaydi; pastdan yuqoriga yo‘nalishda esa korxonalarning muvaffaqiyatli amaliyoti tarmoq odatlariga, keyinchalik esa normativ qoidalarga aylanadi. Aynan shu ikki tomonlama harakat institutsional mexanizmning jonli va moslashuvchan bo‘lishini ta‘minlaydi.

1-jadval

Ishlab chiqarish zanjirini boshqarishning institutsional komponentlari va ularning manbalari

Institutsional daraja	Komponent va uning vazifasi	Manba
Makro daraja	Shartnoma erkinligi, majburiyatlarni lozim darajada bajarish va mulkiy javobgarlikning umumiy normalari	[18]

¹ Manba: [3], [10] va [18] qoidalari asosida ishlab chiqilgan.

Institutsional daraja	Komponent va uning vazifasi	Manba
Makro daraja	Yetkazib berish, pudrat va xizmat ko'rsatish munosabatlarining huquqiy shakllari	[19]
Makro daraja	Davlat ehtiyojlari uchun xaridlarda shaffof tanlov va manfaatlar to'qnashuvining oldini olish tartibi	[20]
Mezo daraja	Hamkorlik munosabatlarini boshqarishning talablari va sakkiz bosqichli hayotiy sikli	[10]
Mezo daraja	Chegara tartib-taomillarini soddalashtirish va organlararo hamkorlik qoidalari	[16]
Mikro daraja	Rasmiy shartnoma va munosabat normalarining o'zaro to'ldiruvchiligi	[7]
Mikro daraja	Zanjir boshqaruvining beshta tipologik shaklidan mosini tanlash mezonlari	[4]
Natijaviy kontur	Zanjirning uzluksizligi va uzoq muddatli yashovchanligini ta'minlash tamoyillari	[8]

1-jadvalda keltirilgan komponentlar to'rt funksional guruhga birlashadi. Huquqiy guruh majburiyatlarning bajarilishini kafolatlaydi va nizolarni hal etishning rasmiy yo'lini ochadi [19]. Koordinatsion guruh vazifalarni taqsimlash va birgalikdagi qarorlarni qabul qilish tartibini belgilaydi [10]. Axborot guruhi ma'lumot almashinuvining tezligi va ishonchliligini ta'minlaydi [16]. Rag'batlantirish guruhi esa hamkorlarning uzoq muddatli manfaatdorligini shakllantiradi va munosabatga xos aktivlarga sarmoya kiritishni qulaylashtiradi [5].

Institutsional mexanizmning samaradorligi zanjirning o'lanadigan natijalarida namoyon bo'ladi. Xalqaro qiyosiy baholash ma'lumotlariga ko'ra, konteyner eksport portiga kirgan paytdan manzil portini tark etgunga qadar o'rtacha 44 kun sarflanadi va bu davr xalqaro savdo bo'yicha yetkazish vaqtining 60 foizini tashkil etadi; yetkazib berish jarayonining to'liq raqamlashtirilishi portdagi kechikishlarni sezilarli darajada qisqartirish imkonini beradi, atrof-muhitga mos yetkazib berish variantlariga talab esa ortib bormoqda [14]. Bu ko'rsatkichlar chegaradosh bo'g'inlardagi tartib-taomillar va axborot almashinuvi sifati zanjirning umumiy vaqt parametrlariga qanchalik kuchli ta'sir ko'rsatishini yaqqol namoyon etadi. Baholash metodologiyasining yangi talqini ko'rsatkichlarni jo'natmalar bo'yicha amaliy kuzatuv ma'lumotlariga asoslaydi [15], indikatorning umumiy mazmuni va shkalasi ochiq bazada keltirilgan [22].

Tadqiqot doirasida institutsional yetuklikning uch bosqichli talqini shakllantirildi. Boshlang'ich bosqichda korxona hamkorlar bilan munosabatlarni asosan alohida bitimlar shaklida rasmiylashtiradi, majburiyatlar tarkibi umumiy tarzda bayon etiladi va ijro nazorati epizodik xususiyat kasb etadi. Bunday holatda boshqaruv tuzilmasi bozorga asoslangan shaklga yaqin turadi [4]. O'rta bosqichda korxona shartnoma shablonlarini standartlashtiradi, ijro ko'rsatkichlarini muntazam kuzatadi va hamkorlarni tanlash mezonlarini rasmiy hujjatda mustahkamlaydi; hamkorlik hayotiy sikli bosqichlari tashkiliy reglamentga aylanadi [10]. Yuqori bosqichda esa rasmiy hujjatlar va munosabat normalari uyg'un ishlaydi, birgalikda qiymat yaratish va bilim

almashinuvi tartiblari o'rnatiladi, korxona zanjirning uzluksizligini ta'minlash bo'yicha oldindan ishlab chiqilgan yechimlarga ega bo'ladi [8].

Yetuklik bosqichlari o'rtasidagi o'tish tabiati bosqichma-bosqich bo'lib, har bir keyingi bosqich oldingisining natijalariga tayanadi. Boshlang'ich bosqichdan o'rta bosqichga o'tishda hal qiluvchi omil sifatida shartnoma tuzilmasining aniqligi va ijro ko'rsatkichlarining kuzatiluvchanligi namoyon bo'ladi. O'rta bosqichdan yuqori bosqichga o'tishda esa ishonch kapitali va birgalikdagi sarmoyalar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi; empirik ma'lumotlar rasmiy hujjatlarning batafsilligi ishonchni siqib chiqarmasligini, aksincha, uni mustahkamlashini tasdiqlaydi [7].

Institutsional mexanizmning natijaviy konturi to'rt yo'nalishda shakllanadi. Birinchidan, hamkorlarni izlash, muzokara olib borish va ijroni nazorat qilish bilan bog'liq xarajatlar qisqaradi, chunki tartib-taomillar oldindan belgilangan va takrorlanadigan bo'ladi [2]. Ikkinchidan, majburiyatlarning bajarilish ishonchligi ortadi va yetkazib berish jadvalining bashorat qilinuvchanligi yaxshilanadi [16]. Uchinchidan, munosabatga xos aktivlarga sarmoya kiritish jozibador bo'lib, hamkorlikdan olinadigan qo'shimcha daromad manbalari kengayadi [5]. To'rtinchidan, zanjirning tuzilmaviy moslashuvchanligi ortadi va yetkazib berish tarmog'ini zarurat tug'ilganda qayta konfiguratsiya qilish imkoniyati yaratiladi [9].

Nazariy umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, institutsional mexanizmning samaradorligi alohida elementlarning kuchi bilan emas, balki ularning o'zaro muvofiqligi bilan belgilanadi. Huquqiy normalar aniq, koordinatsion tartiblar ishchan, axborot oqimi uzluksiz va rag'batlar uzoq muddatga yo'naltirilgan bo'lganda, zanjirning har bir bo'g'ini umumiy natijaga qo'shgan hissasini ko'radi va hamkorlikni davom ettirishdan manfaatdor bo'ladi. Milliy iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan izchil islohotlar hamda uzoq muddatli taraqqiyot yo'nalishlarini belgilagan strategik hujjatlar bunday muvofiqlikni ta'minlash uchun qulay zamin yaratmoqda [21].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan nazariy tahlil ishlab chiqarish zanjirini boshqarish samaradorligini institutsional omillar bilan bog'liq holda talqin qilish maqsadga muvofiq ekanini ko'rsatdi. Zanjir ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlar rasmiy huquqiy normalar, tarmoq darajasidagi koordinatsion tartiblar va korxonaning ichki reglamentlari kesishgan maydonda shakllanadi; ushbu uch darajaning muvofiqligi almashuv xarajatlarini kamaytiradi va hamkorlikdan olinadigan foydani oshiradi.

Birinci xulosa institutsional mexanizmning tarkibiy tuzilishiga taalluqli. Mexanizm huquqiy, koordinatsion, axborot va rag'batlantirish komponentlaridan iborat bo'lib, ularning har biri alohida vazifani bajaradi va faqat birgalikda yaxlit natija beradi. Ikkinchi xulosa rasmiy hujjatlar bilan munosabat normalarining nisbatiga oid: keng empirik baza ularning bir-birini to'ldirishini tasdiqlaydi [7], demak shartnoma intizomini kuchaytirish hamkorlik ruhini susaytirmaydi. Uchinchi xulosa institutsional yetuklikning bosqichma-bosqich o'sish tabiatiga bag'ishlangan bo'lib, har bir bosqich oldingisida to'plangan tashkiliy tajribaga tayanadi.

Amaliy takliflar quyidagi yo'nalishlarda shakllantirildi.

Birinchidan, korxonalarda zanjir bo'yicha yagona shartnoma siyosati hujjatini qabul qilish maqsadga muvofiq. Hujjatda majburiyatlar tarkibi, sifat parametrlari, yetkazib berish muddatlari va axborot almashinuvi tartibi fuqarolik qonunchiligi normalariga muvofiq aniq bayon etilishi lozim [18].

Ikkinchidan, hamkorlik munosabatlarini boshqarishning xalqaro talablarida nazarda tutilgan bosqichlarni korxonaning ichki reglamentiga singdirish tavsiya etiladi; hamkorni tanlash, birgalikda ishlash va qiymat yaratish bosqichlari bo'yicha mas'ul bo'linmalar va hujjat aylanishi belgilanishi kerak [10]. Joriy etish ketma-ketligini rejalashtirishda tegishli yo'riqnoma qoidalaridan foydalanish qulaylik yaratadi [11].

Uchinchidan, zanjirning har bir bo'g'ini uchun ijro ko'rsatkichlari tizimini joriy etish taklif qilinadi. Ko'rsatkichlar tarkibiga yetkazib berish muddatiga rioya etish darajasi, hujjatlar rasmiylashtirish vaqti va sifat talablariga muvofiqlik ulushi kiritilishi mumkin; ularning tanlanishida xalqaro qiyosiy baholash metodologiyasining mantiqiga tayanish maqsadga muvofiq [15].

To'rtinchidan, chegaradosh bo'g'nlarda hujjat aylanishini elektron shaklga o'tkazish va oldindan xabardor qilish amaliyotini kengaytirish tavsiya etiladi. Savdo tartib-taomillarini soddalashtirish yuzasidagi qoidalar bunday yechimlar uchun tayyor uslubiy asos beradi [16], ularning bosqichma-bosqich joriy etilishi esa ishtirokchining imkoniyatlariga muvofiq belgilanadi [17].

Beshinchidan, davlat ehtiyojlari uchun xaridlarda ishtirok etuvchi korxonalarda ichki muvofiqlik nazorati tartibini o'rnatish foydali natija beradi. Bunday tartib tanlov hujjatlarini tayyorlash sifatini oshiradi va shartnoma intizomini mustahkamlaydi [20].

Oltinchidan, zanjirning uzluksizligini ta'minlash rejasini ishlab chiqish tavsiya etiladi. Rejada muqobil yetkazib beruvchilar ro'yxati, zaxira marshrutlar va qayta konfiguratsiya qilish tartibi aks etishi lozim; ushbu yondashuvning nazariy asoslari tarmoq yashovchanligi [8] va tuzilmaviy moslashuvchanlik [9] konsepsiyalarida bayon etilgan.

Taklif etilgan model korxonalarda ishlab chiqarish zanjirini boshqarishning institutsional ta'minotini bosqichma-bosqich mustahkamlash uchun amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Keyingi tadqiqotlarda modelning ayrim tarmoqlar misolidagi qo'llanilishini o'rganish va institutsional yetuklik darajasini baholashning miqdoriy vositalarini ishlab chiqish istiqbolli yo'nalish sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Coase R.H. The Nature of the Firm // *Economica*. - 1937. - Vol. 4, No. 16. - P. 386-405. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x>
2. Williamson O.E. Transaction-Cost Economics: The Governance of Contractual Relations // *The Journal of Law and Economics*. - 1979. - Vol. 22, No. 2. - P. 233-261. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/466942>
3. North D.C. Institutions // *Journal of Economic Perspectives*. - 1991. - Vol. 5, No. 1. - P. 97-112. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.5.1.97>

4. Gereffi G., Humphrey J., Sturgeon T. The governance of global value chains // Review of International Political Economy. - 2005. - Vol. 12, No. 1. - P. 78-104. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09692290500049805>
5. Dyer J.H., Singh H. The Relational View: Cooperative Strategy and Sources of Interorganizational Competitive Advantage // Academy of Management Review. - 1998. - Vol. 23, No. 4. - P. 660-679. <https://journals.aom.org/doi/10.5465/amr.1998.1255632>
6. Poppo L., Zenger T. Do formal contracts and relational governance function as substitutes or complements? // Strategic Management Journal. - 2002. - Vol. 23, No. 8. - P. 707-725. <https://sms.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/smj.249>
7. Cao Z., Lumineau F. Revisiting the interplay between contractual and relational governance: A qualitative and meta-analytic investigation // Journal of Operations Management. - 2015. - Vol. 33-34. - P. 15-42. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1016/j.jom.2014.09.009>
8. Ivanov D., Dolgui A. Viability of intertwined supply networks: extending the supply chain resilience angles towards survivability // International Journal of Production Research. - 2020. - Vol. 58, No. 10. - P. 2904-2915. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00207543.2020.1750727>
9. Dolgui A., Ivanov D., Sokolov B. Reconfigurable supply chain: the X-Network // International Journal of Production Research. - 2020. - Vol. 58, No. 13. - P. 4138-4163. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00207543.2020.1774679>
10. ISO 44001:2017. Collaborative business relationship management systems - Requirements and framework. Geneva: ISO. <https://www.iso.org/standard/72798.html>
11. ISO 44002:2019. Collaborative business relationship management systems - Guidelines on the implementation of ISO 44001. Geneva: ISO. <https://www.iso.org/standard/72799.html>
12. ISO. ISO standard takes business collaboration to another level. <https://www.iso.org/news/ref2443.html>
13. World Bank. Connecting to Compete 2023: Trade Logistics in an Uncertain Global Economy. Washington, DC: World Bank. https://lpi.worldbank.org/sites/default/files/2023-04/LPI_2023_report_with_layout.pdf
14. World Bank. World Bank Releases Logistics Performance Index 2023. Press release, 21 April 2023. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/04/21/world-bank-releases-logistics-performance-index-2023>
15. World Bank. Logistics Performance Indicators (LPI 2.0). <https://lpi.worldbank.org/en/home>
16. World Trade Organization. Agreement on Trade Facilitation (legal text). https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/tfa_e.htm
17. World Trade Organization. Trade facilitation - the Agreement. https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tradfatheagreement_e.htm
18. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi (birinchi qism), 1995-yil 21-dekabr. <https://lex.uz/docs/-111189>

19. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi (ikkinchi qism), 1996-yil 29-avgust. <https://lex.uz/docs/-180552>
20. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 22-aprel O‘RQ-684-son “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni,. <https://lex.uz/docs/-5382974>
21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-6600413>
22. World Bank. Logistics performance index: Overall (1=low to 5=high). World Development Indicators. <https://data.worldbank.org/indicator/LP.LPI.OVRL.XQ>

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir: Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Ingliz tili muharriri: Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Rus tili muharriri: Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Musahhih: Karimova Shirin Zoxid qizi
Sahifalovchi va dizaynerlar: Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, iyul, 7-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610
Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 362/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 "Seriya nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlaro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**